

FEJTŐ FERENC:

A kalapos király és a parasztság

II. József erdélyi utazása 1773-ban*

II. József — akárcsak Nagy Péter, vagy II. Frigyes, akikhez jellemének számos vonásával hasonlít, szenvedélyes utazó volt. Ideje jó részét a bécsi Burgtól távol töltötte. Nem szerette a Burgot; sokszor nyíltan meg is mondotta, hogy nem érzi otthonának Bécsét. Utikedvének, Bécs-gyűlöletének családi okai voltak. Az ifjú társuralkodó — apjának 1765-ben bekövetkezett halála óta ez a cím illette meg — nem fért meg édesanyjával, Mária Teréziával. A két parancsoló s abszolút uralomra törekvő természet összeférhetetlen volt. Hiába igyekeztek újból s újból összehangolni politikai nézeteiket, — akár a külügyekről volt szó, akár a monarchia belső dolgairól, a vallási türelemről vagy a jobbágyság helyzetének megjavításáról, — az összeboruló megengesztelődéseket mindig s igen rövid időn belül viharos összecsapások követték. József tehát minden alkalmat megragadott, amelynek ürügyén elhagyhatta Bécsét. Amikor utazott a maga ura volt. Szivesebben volt rangja-rejtett „gróf Falkenstein“ — rendszerint ezt a nevet használta utazásai közben — mint „korrégens“. De csak a vizsály elől menekült, nem az uralkodói feladatok elől. József egyáltalán nem „szórakozás“ céljából utazgatott. Az ilyesmi igen távol állt ettől a konokul céltudatos embertől.

Minden évben részt vett a felváltva hol Csehországban, hol Magyarországon, hol Szlavóniában tartott hadgyakorlatokon. József reformokért rajongó fejedelem volt, inkább csákós-király, mint kalapos; szenvedélyes katona volt és személyesen akarta ellenőrizni hadseregének állapotát. A gyakorlatokon kívül igen gyakran utazott el szemlét tartani a különböző határvidékekre. Különösen a porosz és a török határra fordított nagy gondot.

Máskor pedig úgy kelt útra, mint a birodalom első szolgálója, azaz legfőbb hivatalnok. Az egyes országrészek közigazgatását vizsgálta felül. Kötelességének vélte, hogy megismerkedjék a polgári közigazgatás vezetőivel meghallgassa minden tartománya lakosságának panaszait, kívánságait. E célból több ízben járt Magyarországon, a Bánátban, Erdélyben, Galiciában, Belgiumban.

II. József a köztudatban úgy él, mint egy fenkölt, de botor idealista, aki gyönyörű terveket szőtt, de a valóságot, népeit, szövevényes és sokrétű birodalmát egyáltalán nem ismerte, s épp ez ismeretének és gyakorlati érzéknek hiányába bukott bele.

Ennek éppen az ellenkezője áll. Nem volt még egy Habsburg császár s egyáltalán kevés uralkodó élt a föl-

---

* A bécsi Állami és Udvari Levéltár eddig még kiadatlan aktái alapján. Szemelvény Fejtő Ferenc: II. József, egy felvilágosult zsarnok életregénye c könyvéből.

dön, aki oly alaposan ismerte volna birodalma szerkezetét, mint II. József. Minden utazását megelőzően részletes jelentéseket kért a meglátogatandó vidékről s e jelentéseket aztán a helyszínen ellenőrizte. Az egyoldalúság vádjával sem lehet illetni. Igyekezett mindig minden társadalmi réteg képviselőivel összekerülni s nem tűrte, hogy ítéleteit befolyásolják. Mélységesen meg volt győződve arról, hogy egy uralkodónak, különösen abszolutista uralkodónak, aki személyesen s korlátatlanul akarja intézni „hazája“ sorsát, ismernie kell alattvalói helyzetét. És nemcsak a maga birodalmát kell ismernie, hanem a külföldet is. Kortársai csodálattal jegyezték fel, minő módszerrel, mily lelkiismeretesen vizsgálta meg Itália, Franciaország és Oroszország közigazgatásait. Ami érdekeset és hasznosat másutt tapasztalt, sietett a biradalmába is átültetni. Élete végén sokszor elpanaszolta, mennyire fáj neki, hogy Angliában sohasem járt...

Azért szórakozott is tanulmányútajain, de a szó „jozefinus“ értelmében szórakozott. A szórakozásnak azt a fajtáját, amely egyértelmű az ember maga-elengedésével, felolvadásával a szemlélődésben és élvezetben, a felelősség elől menekülő mulatást ez a fanyar, hüvös, ész-ember soha sem izlelte meg. József a hiúságát szórakoztata útjai közben. A Harun al Rasid-játék, a rangrejtés mulattatta; s míg egyfelől elégtelt talált abban, s megörvendeztette, hogy minden egyes útrakelésével felborzolta az örökké aggodalmaskodó, öreg Mária Terézia idegeit — a császárné fia utazásait amolyan tiltakozó tüntetéseknek tekintette — útközben is, ahol csak lehetett, „choquirozta“ a főembereket, meghökkenettette az arisztokráciát, ugratta a világot, amely figyelemmel kísérte minden lépését.

Ezek mellett a „kisebb“ kielégülések mellett Józsefnek a legnagyobb gyönyörűséget a népszerűség okozta, — a népszerűség, amelyet bevallva, be nem vallva, szeretett, sőt hajhászott. Tetszelgett a gróf Falkenstein-szerepben, szívesen vette fel az inkognitót, mert tudta, hogy ellenállhatatlan benne. Józsefben is volt valami abból a furcsa, félszeg Habsburg kacérságból, amelynek kecsesebb változatát hűgában találhatjuk meg, Marie Antoinette-ban. Bécsben rozszant batáron kocsizott és dísztelen katonaruhát viselt; utazásain is egyszerűen, minden pompa nélkül járt, — emlékezzünk csak Kazinczy szép leírására, ki egy felvidéki útján leste meg a császárt, — közvetlenül diskurált az emberekkel, figyelmesen meghallgatta a kisemberek folyamodásait, részvétellel a parasztok panaszait; amerre ment, reményteljes legendák fakadtak nyomában. A harminchárom éves, kopaszodó császár tudatosan élvezte az uralkodás játékos örömeit.

1773-ban Erdélybe készült. Ez út terve nem öletszerűen merült fel benne. Rengeteg panaszt olvasott az erdélyi kancellária iratai között. Erdélyben még mindig nem hajtották végre az „ürbéri“ rendeletet. Még csak ki sem hirdették. A császár elhatározta, hogy személyesen vizsgálja meg a jobbágyság helyzetét. Mária Terézia, alighogy tudomást szerzett fia utazási szándékáról, szokása szerint tiltakozó levelet írt neki. Anya és fia megszokták, hogy — a szóbeli összekapások elkerülése végett, a hivatalos ügyeket nem személyesen, hanem levélileg tárgyalják meg — még akkor is, amikor mindketten a Burgban tartózkodtak. Szörnyű, hogy már megint útra kel! — írta fiának Mária Terézia. — Inkább segítsen a bécsi főhatóságoknak megreformálni, rendbehozni azokat a vidékeket, ahol már járt! Hiszen nagy szorgalma és éleslátása ellenére sem ismerheti meg két-három hónap alatt alaposan a meglátogatott tartományokat! Nem is beszélve arról, hogy mennyire bántja az édesanyát, hogy

fia Bánátba, Erdélybe, sőt Galiciába utazik, csupa olyan vidékre, ahol császár még sohasem járt, s ahol ragályos betegségek tombolnak! „De úgylis hiába beszélek — siránkozott az anya — sose lesz vége szenvedéseimnek...“

A hagyományhű császárnő úgy vélte, hogy az uralkodó helye odahaza van, az udvarban s vétkezik fejedelmi kötelessége ellen, amikor kiteszi életét az utak és időjárás veszélyeinek, mint akár mily közember, kupec, kereskedő. De haszttalan könyörgött, József tréfával, gúnnyal, szofizmákkal ütötte el érveit. „Könnyű neked, ki birtokában vagy a szó és toll adományának“ — sóhajtott az anyja.

Indulás előtt József éjt-nappallá téve tanulmányozta a jelentéseket Erdély állapotáról, amelyeket az ottani hatóságok küldtek fel kérésre. Utazásának aktái vaskos kötetet tesznek ki: ez részben az előzetes jelentéseket, részben a császár úti naplóját és összefoglaló jelentését, s az útközben kapott emlékiratokat foglalja magában. Az 1773-as erdélyi utazás eddig még kiadatlan irataiból, amelyeket a bécsi levéltár őriz, pontos képet alkothatunk Erdély 18-ik századvégi közigazgatásáról, igazságszolgáltatásáról, pénzügyi, vallásügyi, hadügyi stb. állapotáról.

A jelentések és emlékiratok szerzői tudták, hogy Józsefet leginkább az „alattvalók“ (Unterthanen, vagyis a parasztok) élete, a népesezési statisztikák és a katonaság állapota érdekelte. Azt is tudták, hogy haszttalanul igyekeztek volna illúziókat ébreszteni a császárnak a tartomány valóságos életkörülményei felől. Egy mágnás főhivatalnok, gróf Clary a következőket írta egy terjedelmes jelentésében: „Az erdélyi adófizetők és parasztok általánosan panaszkodnak az adó egyenlőtlen elosztása miatt. Az adó túlságosan igazságtalan arányban nehezedik a jobbágyokra s egyéb adozó polgárookra s tönkreteszi őket... A megyék és székek főispánjai és főbírái, különösen azok, akik ügyesek, tapasztaltak és ismerik országukat és a legrégebben és legkifogástalanabbul végzik dolgukat, szóban és írásban többször közölték velem, hogy ha e bajokon nem segítünk, mégpedig gyorsan és módszeresen, akkor igen súlyos következményekkel, egész helységek, talán sokezer ember kivándorlásával kell számolnunk.“

A császár semmitől sem félt jobban, mint a kivándorlástól. Az u. n. populacionista közigazdászok hatása alatt állt, akik a 18-ik század politikai alapelvevé tették, hogy a közigazgatás egyik főcélja a népesség gyarapodásának előmozdítása — s a lakosság számbeli csökkenését előidéző gazdasági, társadalmi és vallási okok kiküszöbölése. Jelentése további részében Clary gróf habozás nélkül tárta föl az erdélyi közigazgatás s főleg az adórendszer alapvető fogyatékoságait. A jobbágy az év elején még sohasem tudhatja, mennyit kell fizetnie; teljesen ki van szolgáltatva az adószedők önkényének és a falusi bírák csalásainak. Amit természetben vagy fuvarban szállít a katonaságnak, azt vagy későn, vagy sohasem számítják be az adóba. A gróf erélyesen felemeli szavát „az elnyomatás“ ellen, „amelyet a jobbágyok a robotoltató földesurak részéről szinte egyetemesen, szenvednek...“ A jobbágyanyargatásnak egyetlen gyógyszere van csak az, amelyik Magyarországon s az örökös tartományokban többé-kevésbé bevált: az úrbéri rendezés, az urbárium. Ezt sürgeti egy nagysebeni főhivatalnok olvashatatlan aláírású s németnyelvű emlékirata is „azokról az újításokról, amelyeket Erdélyben szükséges és hasznos volna bevezetni“. E hivatalnok szerint az urbárium bevezetéséhez nélkülözhetetlen egy újabb népszámlálás. „1762-ben — írja — készült ugyan egy

urbáriumtervezet Erdélyben, de meg kell vallanom Felsőgednek, hogy ez a tervezet teljességgel kivihetetlen. Állításom bizonyítására csak a tervezet első és harmadik pontjára hivatkozom. Az első pont többek között azt rendeli, hogy minden alattvalónak hetenként négy napi kézi és három napi ígásrobottal kell szolgálnia. Hiszen ez hallatlan! Hiszen ily formán nemcsak hogy egy napja sem marad a parasztnak a maga számára, hanem még vasárnap és ünnepnapokon is dolgoznia kell, vagy pedig hétköznap kell kétannyi robotot teljesítenie. A harmadik pont pedig így szól: Ha a szóbanforgó alattvaló négy napnál hosszabb ideig tartó ígásrobotra vonul be, akkor neki kenyeret, állatának nyáron legelőt, télen pedig fedelet adjanak. Ez a pont is aggodalomra ad okot, hiszen télen legalább anynyira éhes az állat, mint nyáron és a legelőt, vagy a fűvet a tető, vagy akár istálló nem, csupán a széna pótolja és ezért a paraszt vagy éhezni hagyja a maga állatát, vagy pénzért kell vásároljon neki takarmányt; a két megoldás közül egyiket sem tartom igazságosnak.“

Egy másik jelentésben a következőket olvashatta a császár: „A jobbágy valósággal rabszolgája az urának; senki és semmi sem nyújt neki védelmet; akkor s annyit kell robotolnia, amikor s amennyire urának kénye kívánja. Urbáriális szabályozásnak nyoma sincsen. Lelkiismeretem ellen vétek, ha nem mondanám ki, hogy ennek az országnak, minden más országnál nagyobb szüksége van úrbéri szabályozásra, egy vagy több becsületes komisszárius ellenőrzése mellett. Ezekre a tisztségekre a megyékbe és a székely részekre szászokat küldenek, akik, mint érdektelen felek, gondosan végeznék dolgukat és nem hagynák magukat a nemességtől megvesztegetni... Viszont a szász alattvalónak is szüksége van támasztékra, magisztrátusainak elnyomása és igazságtalanságai ellen. Ha öhozzájuk pedig magyart küldենék ki biztosnak, az eredmény meglepő volna.“ Józsefnek tetszhetett a „divide et impera“ elv alkalmazásának ez a ravasz ajánlása.

Egy harmadik emlékirat a magyar nemesség alkotmányhűségéről s a magyar-szász ellentétéről rajzol érdekes képet:

„A fanatismus constitutionum¹⁾ — írja a bizonyára német jelentéstevő — az erdélyi magyar nemesség körében sokkal erősebb, mint a Magyarországon élő nemességben, részben mert az erdélyi nemesség sokkal szegényebb, részben mert kevésbé művelt, részben pedig, mert az ősi alkotmány elvesztésének veszélye sokkal közelebbről fenyegeti... A szászok viszont — folytatja — nem vesztenének semmit a nemesi privilégiumok megszüntetésével, mert egyrészt azokból amúgyis ki vannak zárva, másrészt mert nekik megvannak a maguk külön s terebélyes nemzeti kiváltságaik. A szászok a nemzet tisztaságának esztelen szempontja miatt egy magyart sem engednek ingatlant vásárolni vagy birtokolni illorum territorio, Nagyszébenben (Hermannstadt) egy mágnás sem vásárolhat magának házat, de még olyan magyar sem, akinek nagy ügyeskedésével sikerült magát kézművesként a városi polgárságba vagy céhbe fölvétetnie... A szászok tehát a magyar nemesi privilégiumok eltörlése révén nemcsak hogy nem viszitenének, hanem az egyenlőség helyreállításával csak előnyös helyzetbe kerülnének.“

Ezeket a névtelen jelentéseket és emlékiratokat hivatalnokok, mégpedig többnyire magasabbrangú hivatalnokok irták. Tartalmukból megállapíthatjuk azt, hogy a józsefi jobbágybarát politikának ezidőben már

¹⁾ a vakbuzgó ragaszkodás az ősi alkotmányhoz

Erdélyben is voltak támaszai. Akadtak emberek, elszegényedett, hivaltal vállaló közép nemesek, felvilágosult arisztokraták, vagy katonák, — magyarok épp úgy, mint osztrákok és szászok, — akik a tárgyilagosság bizonyos fokára tudtak emelkedni, megszabadultak osztályelőítéleteik egy részétől, igazságosan próbálták mérlegelni az állam érdekét, rokonszenvvel fordultak a szegény „alattvaló“, a kizsákmányolt jobbágy felé s komolyan fontolgatták már az alkotmány felülről jövő reformját, a nemesi kiváltságoknak a nemzet érdekében foganatosítandó eltörlését. A XIX. századi magyar és erdélyi reformnemzedéknek, Széchenyinek, Kossuthnak, köztük találjuk meg vérbeli elődeit. De az újítás ez őszinte hívei mellett látunk szolgálalkú, képmutató hivatalnokokat is, akik jobbágybarátságuk hangoztatásával csak a császár kezét akarták elnyerni. Hiszen tudták, hogy a haladás pártján lenni, a privilégiumok, a robot, az alkotmány ellen felszólalni, még ha e felszólalásokat nem is értik komolyan, kitűnő ajánlólevél az utazó-császár jóindulatához. A császár elvégre nem láthatott minden lélekbe, nem állapíthatta meg, hogy ki gondolja őszintén, amit mond vagy ír néki.

II. József utazásának egyik célja az volt, hogy személyesen ismerkedjék meg főhivatalnokaival, megállapítsa, kit használhat fel közülük, kit pedig nem, nagyszabású tervei megvalósítására. Mintegy felderítő szolgálatot végzett a sajátmaga számára s hogy meg ne feledkezzék benyomásairól, jegyzeteket készített róluk. Ezek a jegyzetek mind reavallanak szellemének ironikus hajlamára, illúziókat romboló élességére, könyörtelen tárgyilagosságára.

Haller Gábor gróf kormányzósági tanácsosról például ezt jegyzi fel „Olyan ember ez (bár fő és kormányzósági tanácsos) akiről sohasem hallottuk volna, hogy a világon van, ha nem vette volna feleségül Grassalkovics grófnak a lányát, egy csinos és kedves asszonyt.“

Gróf Teleki Lászlóról: „Öreg ember, végtelenül ragaszkodik nemzeti előítéleteihez, van némi gyakorlata az ügykezelésben, ügyszólván papája a reformátusoknak, minden újításnak esküdő ellensége.“

Bánffy Farkasról: „Csak beszélni kell vele és referálni hallani, hogy lássa az ember; olyan férfi ez, aki ért az ügyekhez, ügyvezetéshez s a maga fegyverezéséhez is.“

Gróf Kornisról: „Katolikus, tehetséges és nagyon becsületes.“

Hogy ezek a jegyzetek mennyiben felelnek meg az igazságnak, nem állt módomban ellenőrizni. De az idézetekről nyilvánvaló, hogy József elfogulatlanul közeledett a magyarokhoz is, rokonszenvét kizárólag arra alapította, hogy helyeslik-e a „haladást“, avagy sem. . .

Utazása során, mint naplójegyzetei elárulják, — legelsőbb a katonai helyzetre volt figyelemmel. Nemcsak a tisztekkel beszél, hanem meghallgatja a legénység panaszait is. Aztán a társadalmi rétegződés érdekl. Hunyad megyéről a következőket jegyzi naplójába.

„A falvak tele vannak compossessoribus és kismesekkel, akik ugyan nyomoruságosan élnek maguk is, mégis erősen szorongatják robottal a parasztokat, úgy hogy télen négy napi igás és minden nap gyalog kézi robotot, nyáron minden nap igás robotot végeztetnek, és a földesúr minden nap nemcsak a családapát, hanem az asszonyt és a gyermeket is robotoltatja. . .“ A határvidéken személyesen győződik meg arról, hogy ismét több falu népe költözött Oláhországba. „Ezek az emberek mind a földesurak keménysége és a rossz föld minősége miatt vándoroltak ki“ jegyezte föl.

A természet szépsége, — ha ugyan napló jegyzeteiből erre vonatkozó következtetést vonhatunk le, — nem rázza meg Józsefet. Egyetlen

egy líraib részletet találtam az egész kötetben: „A táj, különösen a hátszegi völgy, nagyon szép, népes...”

A szép és a népes jelző között nincs ott a „mert” kötőszócska, de érezni, hogy tudat alatt okozati kapcsolat volt a két egymás mellé írt szó között. Józsefet talán kevésbé kapta volna meg a völgy tündéri szépsége, ha az lakatlan. Romain Rolland írja egyik művében, hogy mikor egyik síksági parasztnak dicsérte valamely havasi hegyvidék szépségét, a paraszt csodálkozva kérdezte: hogy lehet szép a vidék, amelyen nem terem meg a búza. A racionalizmusnak ilyen síksági szelleme élt Józsefben is. Katalin cárnő néhányheti ismeretség után föl is ismerte jellemének e vonását s megmondta József barátjának, Ligne-hercegnek: „Az Ön uralkodójának szelleme mindig csak a hásonra les; nincs benne semmi frivol.” Nem hisszük, hogy József szépséget talált volna olyan vidékben, amelynek nincs termelő, katonáskodó és adófizető lakossága.

Vajdahunyadon azt jegyzi föl a császár: „Fiscal Marktfleck (vásárhely) egy kastéllyal, amelyet állítólag Corvin János, a hunyadi építtetett, most Kern bányaadminisztrátor lakja.” Naplójában épügy, mint gondolkozásában sem érzelmi, sem történeti vonatkozásokra nem vesztegeti az időt.

Hátszegen észrevette, hogy a katonák rosszkedvűen járnak-kelelnek; néhányat megkérdez, van-e s mi a panasza, de csak kitérő válaszokat kap. Utánajár a dolognak és megtudja, hogy az őrnagy robotoltatja a katonákat és kegyetlenül vereti őket. Azonnal elrendeli a szigorú vizsgálatot.

Másutt egy szakadár fiának zaklatásáról értesül... „Das ist etwas erschrockliches!” — írja ekkor felháborodva naplójába.

Hívősen meghallgat minden véleményt, mindenkit beszédre igyekszik bírni. S van is valami a fellépésében, ami eloszlatja az emberek bizalmatlanságát. A nemes urak közül is többen bátor nyíltsággal fejezik ki előtte elégedetlenségüket a tervezett reformokkal szemben. Egy Zeik nevű nemesi hivatalnok erősen kifakadt a parasztvédő fellebbviteli törvénysszék (tabulae continuae) ellen. „A nemességnek már semmi szava sincsen e világban — mondta ez a császárnak. — Csak két évenként hívják össze, akkor is csupán hivatalnok-jelölésről lehet szó.”

A császár megkérdezi, mi a véleménye Indenczy kancelláriai tanácsosról, a hűbérellenes és antipálista jozefinizmus legfanatikusabb magyar hívéről: a nemes nem titkolja, hogy halálosan gyűlöli ezt a „renegátot”. József mozdulatlan arccal meghallgatja, nem helyesel és nem rosszal, este ezt az adatot is bejegyzi naplójába a többi közé.

A szászok a magyarokat és a magyarok a szászokat szidják előtte. Meghallgatja mindkét felet, de azt sem ereszti el a füle mellett, amit Eder, a károlyvárosi kincstári tanácsos mondott neki: „A szászok és magyarok jól megértik egymást az udvar ellen.”

Nem felejt el felülvizsgálni az idézett emlékiratoknak a paraszttokra vonatkozó állításait. Ezeknek igaz voltát az erdélyi urak közül is többen megerősítik. „A szász és magyar paraszt nagyon szorongatott helyzetben van” — mondja neki Nagyszebenben egy magyar tábornok, Gyulay gróf. „Az oláh paraszttok nagyon panaszkodnak a szász hatóságok kemény

bánásmódjára; ezek valóban rabszolgáknak tekintik őket, minden közmunkát velük végeztetnek el.“

A főispánoknak kellene felügyelniük arra, hogy a parasztság sorsán enyhítés történjék. Alsófehérvármegyének főispánja a nagybirtokos Haller Pál gróf. „Haller főispán parasztjai — írja naplójába József — rettenesen panaszkodtak uruk kemény bánásmódja miatt, mert az egész héten minden nap kell robotolniuk, valamennyinek családostul. Közülük többen épp ezért kivándoroltak és Sándor alispán megerősítette, hogy tizenhárom faluból százötven család vándorolt ki. Meghagytam neki, hogy vizsgálja meg alaposan a panaszokat, aztán tegyen jelentést. Akkor több száz paraszt jött és keservesen panaszkodott a magisztrátus, különösen a nagyszebeni magisztrátus zaklatásaira...“

Nagyfaluban, amely Bethlen gróf tulajdona és azelőtt kamarai birtok volt, a parasztok az intézőre panaszkodtak, aki kegyetlenül verette őket minden csekélységért és száz botot méretett arra a jobbágyra, aki olyat csak mondani is mert, hogy ítélete ellen a császári törvényszékhez föllebbez.

Minél több panasztevő paraszt kerül elébe, annál jobban megrémül a császár. „Szegény parasztok“ — írja részvétellel. — „Égbe kiáltó!“ kiált föl máskor, panaszai hallatára.

Egy száz faluban a fölbátorodott parasztok eléje hozzák a „törösch“-t (deres), a Prügelbankot, bemutatják neki, hogyan kötözik oda, hogy verik félholtra őket és elsírják, hogy még asszonyaikkal se tesznek kivételt.

Brassóban egy jobbágyot mutatnak neki, aki az egész torturát, nemcsak a hüvelykszorítót, hanem a kínpadot és az egész mellén és gyomrán való égetést is kiállta anélkül, hogy beismert volna valamit is. Mit ismert volna be, mikor ártatlan volt!

Amerre jár, panaszra panasz. A bécsi Burg Controllorgangjának szellemét, a folyosóét, ahol napról napra minden panaszosnak rendelkezésére állt, — viszi magával Erdélybe; ezen az Istentől elhagyott tájon először jár valaki, akiben bizalma lehet az elnyomott népességnek, a magyar, székely, szász, oláh parasztnak egyaránt. Merev arccal hallgat meg minden elnyomottat, nem biztat, nem bátorít, csak kérdez, meghallgat és jegyez; de kérdéseiből kiérzik a rokonszenvét.

Brassó szász parasztjai, különösen a külvárosiak, azt sérelmezik, hogy megvonták tőlük a legelőt s hogy a közrétek szénáját a magisztrátusok foglalják le, holott az őket illetné. Drága pénzen kell megvásárolniuk a magukét! Amikor csak eszükbe jut az uraknak, fuvarrobotot kell teljesíteniük s egy krajcárt sem kapnak érte. A magisztrátusok nem tiltották, meg hogy a jobbágyok panaszleveleket írjanak de a legszigorúbban megparancsolták, hogy a panaszokat városi hivatalnoknak, a jegyzőnek kell tollba mondaniok s ezzel teljesen lehetetlenné tették számukra a föllebbezést.

A hosszúfalusi szász jobbágyok főképp a városkapitány kegyetlen ütlegetései ellen panaszkodtak. A városi urak elvették tőlük a dombokat, erdőket és legelőket és most a saját fájukért, a saját legelőjük használatáért évi harminc-negyven, sőt még több forintot kell fizetniük. Egyikük elment Bécsbe panaszt emelni, ezért visszajövet szörnyen megverték, többüket húsz hétig, minden ítélet nélkül épp az aratás idején, börtönben tartották s' ezzel teljesen tönkretették.

És így tovább és így tovább.

Csoda-e, ha Józsefnek semmi kedve sincs mulatozni? Amikor Nagyszében Bethlen kincstárnok bált ad a császár tiszteletére a helybeli s környéki Bemsségnek, József egyszerűen ezt írta naplójába: „Nem mentem el a bála, hanem tollba mondtam a titkáromnak, majd leföldtem aludni.“

Hogy is táncolt volna az erdélyi úriasszonyokkal, amikor épp aznap hallotta, hogy egy helybeli nemes a parasztját, aki néhány nappal azelőtt panaszlevelet nyújtott át a császárnak, elfogatta és nyilvánosan kikötötte? József azonnal huszárt küldetett a parasztért, maga elé hozatta a nemest is, aki néhány rossz kifogást makogott. A császár meghallgatta mindakettőt, nem szólt egy szót sem, csak megajándékozta a parasztot s a nemest egy megvető kézlegyintéssel elküldte. „Így végződött hermannstadti séjournom.“

Kolozsvárra június 25-én délután négy és öt óra között érkezett meg József. Az erdélyi regimentek már tíz-tizenkét nappal érkezése előtt táborba szálltak a város felett, ahol a császár szemlét akart tartani fölöttük. Másnap reggel a híres Hallerregiment „exercírozott és manővrizott“, Őfelsége, a generálisok és a kíváncsi sokaság jelenlétében. Erről az ezredről azt jegyezte fel a császár, hogy „elég jól van adjuszálva, de az emberek alacsonyok, kevés van köztük, aki már ellenség ellen is szolgált volna s a tisztek közül csak Lübek Obrist ügyes és szorgalmas ember, Kerenz és Lestinsky őrnagy nem erre a mesterségre valók. Ezenkívül harminc tiszt van, aki sohasem szolgált az ellenség ellen. Rosin tábornok, aki mint brigadéros exercírozta a regimentet, nem ért az exercírozáshoz... Az exercírozatás rosszul ment, az emberek Stellungja erőltetett, a sarzsírozásban lassúak és az alsóbb-rangú tisztek képtelenek ezen segíteni. Ezután hazamentem, írtam, egy-egy futárt küldtem Wienbe és Lembergbe, aztán ettünk, ebéd után hatig megint dolgoztam... Este hat óra felé Gyulai Ferenc magyar tábornok ezredét exercírozta. „Ez sokkal szebb emberekből áll — írta a császár — sehr überkomplett, bár kevesen vannak, akik háborúban szolgáltak volna, különösen az altisztek között...“ Gyulai tábornok — szép szál, nagybajszú ember, a jobbszárnyon „paradírozott“ egy szép szürke lovon. A császár hozzálovagolt, aztán leszállt a lóról s mint Gyulai, aki ugyancsak naplót vezetett e látogatásról, följegyezte: „elméne a front előtt és egyenként megszemlélé ő felsége ugyancsak nagy accuratióval és exactitúdóval a regimentet és a szerént balról-jobbra embenként hátul felől megnéze ő felsége mindeneket és méltóztaték ő felsége hozzám jönni éppen a lovam mellett majd a kegyelemig és nagy kegyesen s érdem felett való kegyelmeséggel méltóztaték (mondani) németül ugyan, de magyarul így esik: „Gyulai, szállj le szürkédről, mert megijed a lövéstől“, midőn eztet mondotta ő felsége, nagy kegyesen a szembe mosolyogva nézve mondotta, melyre én is nagy alázatossággal az szokott hármás salutiót megtévén a lovon, kardommal, a regiment mellyt egy kevéssé hátra menék ott a lóról leszállván, fegyveremet a hüvelybe helyére tévén, ő felsége után menék és mind végig és estvéig mindenütt ő felségével voltam s jártam a több mellette lévő generálisokkal. Mely szerént ő felsége többször is megnézővén a regimentet, parancsolta, hogy a tarisnyákat messze félrevinnék és letennék, eztet megcselekedvén a nép, handrifet végigcsinálák, azután a szükségesebb sokféle tüzeleket megtették, és úgy kezdeté ő felsége a sokféle mársokat, avenkérozásokat és manővérákat csináltatni, maga tetszése szerént ő felségének, mivel ott nem azt csinálta az ember, amit akart, hanem azt, a mi

parancsoltatott; ezek mind úgy mentek elé s hátra, jobbra-balra, mindenféle frontokat és mozgásokat megtéve, valameddig csak majd látott az ember, úgy mondva míg szürkülni kezdett éjszakára és a mint ő felségének jó kedve volt s tetszett magát mulatni a militárban.

Ez egzecéroztatások voltak József életének legkönnyedebb s derűsebb pillanatai. A katonásdiban enyhült meg országos gondjaitól, amelyeket az erdélyi parasztság „ijesztően“ sanyarú sorsának „égbekiáltó“ látványa keltett benne. A magyar, román, szász paraszt sirámai könnyeket facsartak a császár szeméből, akinek száraz modora érzékenységet takart. De részvéte ellenére sem erőszakolta ki az urbárium azonnali bevezetését, mert úgy gondolta, hogy a szegényebb és kisebb birtokokkal rendelkező erdélyi úriosztályt az urbárium hirtelen bevezetése nagyon súlyosan érintené, — hiszen az erdélyi nemesség nagyrésze oly nagyon volt, hogy a bérmunkát egyszerűen nem bírta volna megfizetni. Már pedig Józsefnek — s ebben látjuk uralkodásának tragikumát — szüksége volt a nemességre, amelynek politikai és gazdasági hatalmát meg akarta dönteni. Szüksége volt a nemességre még azoknak a reformoknak végrehajtásánál is, amelyek nagyrészt, ha nem is a birtokos osztály tényleges érdekei, de annak hagyományos felfogása ellen irányultak. Hivatalnokait a császár csakis a kis nemességből toborozhatta, mert polgári származású hivatalnokosztály kialakítására az elmaradt monarchiában évtizedeken belül nem számíthatott. Ha lett volna erős polgári osztály Magyarországon s az örökös tartományokban, akkor arra támaszkodott volna a császár, mint ahogy arra támaszkodtak a központosító, antifeudális nyugati fejedelmek is. De ami polgárság akadt is e tájakon, nem haladó polgárság volt, nem szabadkereskedelmet követelő, gazdag és értelmes nagyburzsoázia, mint a korabeli francia, angol, vagy akár belga polgárság, hanem a kiváltságos városok korlátoltságban, előjogvédelemben, hagyományhűségben, újítás ellenességben a nemességet is felülmúló céh-polgársága. Ennél a patricius rétegnél sokkalta jobban megértették a reformcsászár szándékait az európai színvonalú, franciaas műveltségű, a szabadkőművesség szellemétől érintett arisztokraták, a néha szolgalelkű, néha azonban vakbuzgóan reformista, többnyire szegény nemesi családokból származó kisebb hivatalnokok és nem utolsó sorban a katonatisztek, akiket a katonai nevelés kiszakított osztálykörnyezetükből s fogékonyra tett a modern igazgatási eszmék iránt.

A császár egyelőre beérte azzal, hogy a túlkapasokat, a jobbágykizsákmányolás „barokk“ szertelenségeit szüntesse meg. Utazása így sem volt haszontalan: az erdélyi jobbágy, amióta a császár rozzant batárja átgördült faluján s a császár rávetette homályoskék szemének pillantását, — kevésbé védtelennek érezte magát és önérzetesebben lépett föl jogai védelmében. Hóra, Kloska, Krisán, tragikus zendülésük során, a császár akarására hivatkoztak a jobbágynyúzó nemesekkel szemben. II. József képe még évtizedekkel halála után is ott csüngött a legtöbb parasztabadulás reményével vegyült a tudatlanságra kárhozott és megaláztott jobbágyi lelkekben.